

Z historie omylů při kritice překladu

Před lety náš jubilant Rudolf Havel analyzoval Olbrachtovo zpracování Bidpajových bajek /O mudrci Bidpajovi a jeho zvířátkách, 1947/,^{1/} které se opíralo o starší překlad E. Valečky z r. 1893. Autor studie zjistil nejen některé Olbrachtovy charakteristické jazykové a stylistické rysy v tvorbě pro mládež, ale vystihl i hlavní znaky jeho uměleckého postupu, jako bylo úsilí o typizaci, ideovost a aktualizace. Závěrem upozornil také na to, že "teorii uměleckých adaptací... se proti teorii překladů věnovalo dosud málo pozornosti". V uvedených směrech tu jde o poznatky /a iniciativní upozornění/ trvalé platnosti, a to pro literaturu v celém rozsahu jejího historického vývoje. Na konkrétním příkladu zde R. Havel ukázal důležitost pojmového rozlišení zpracování a překladu. Pro starší českou literaturu, inspirovanou v 13. a 14. století převážně jinými literárními díly, jak bylo tehdy běžné, platí potřebnost této distinkce zvlášť naléhavě.

Je to možno doložit na jednom případě posuzování a výkladu české Alexandreidy, který měl a dodneška má některé mylné důsledky. F. X. Prusík v r. 1891,^{2/} když psal o vztahu naší Alexandreidy k latinské Gualterově a k německé Ulricha z Etzenbachu, uvedl ve zvláštním oddílu /s. 33-36/ výčet "chyb vzniklých z neporozumění neb ukvapeného čtení" *českého básníka*. Přitom prý taková chyba často

podněcuje "k vkládání nového pojmu neb nové myšlenky, jen aby překladatel objasnil ten výraz, jenž u něho chybou povstal". I když Prusík na jiných místech mluví o vzdělání /tj. zpracování/ české Alexandreidy /s. 57-58/ nebo dokonce o přebásňování /s. 33/, přece jen nerozlišuje důsledně /sr. překladatel/ a při určování básnickových "chyb" a "neporozumění" užívá vlastně stále jen kritérií překladu.

Tak Prusík /s. 36, č. 24/ se zastavuje u veršů AlxV 2252-2253:^{3/}

a vzdycháše vol všeliký,
ande nenie kto jím přě.

Připomíná Gu 3, 419: Suspirant ad plaustra boves a vysvětluje, že tady vzdychají volí zapřažení do válečných vozů, protože je nemohou utáhnout. Český básník prý té větě neporozuměl a vyložil si opačně, proč volí vzdychají.

Prusík tu však - stejně jako na některých jiných místech, která neuvádíme - ještě nepochopil a nepoznal způsob tvorby českého básníka, bral na český text měřítko překladu a unikala mu tvůrčí jednotu širšího kontextu. Náš básník, jehož jedním rysem bylo v drobných zkonkrétnujících doplňcích rozvíjet obraz volnou asociací z opěrných ohní - sek textu Gu a někdy pozměňovat jejich smysl, v celé pasáži vytvořil lyricky vzrušený a ucelený obraz venkova opuštěného za války, o jehož odbočující celistvosti a vědomém záměru svědčí i jeho rymové zarámování: na začátku /2241-2242/ léta - pléta, na konci /2258-2259/ pléta - léta.

Vskutku tu český autor vycházel z Gu 3, 416-419, kde jde

o počátek popisu pochoduující armády Dareiovy, ale pět základních pojmů latinského textu /agricolae, ligones, cessare, sentes, *suspirant...boves*/ byla českému autorovi východiskem k samostatnému reálnému obrazu venkova. Šlo zde o ideově jinou funkci, o jinou motivaci - prostě o tvůrčí postup volnějšího zpracování, nikoli o překlad.

Jinde Prusík /s. 40, č. 11/ - opět neprávem - vytýká českému tvůrci nepochopení latinského textu, nepřipouštět je možnost samostatnější tvorby našeho autora, který nebyl pouhým překladatelem, ve verších AlxH 140-142:

veza sě také se všemi
své králové juncšemi,
což jich paddešát yóž táhlo...

Uvádí jako syžetové východisko Gu 2, 128-130:

... et tota supellex
regia; pellicibus totidem sub pondere tanto
quinquaginta fere suspirant plaustra venendis

a vytýká českému tvůrci, že "celému místu dobře nerozuměl spojuje regia s pellicibus...". V lat. textu tedy šlo o milenky perského krále Dareia, v českém o úpravu na "pážata" nebo "dvorní dámy, fraucimor" perské královny. Náš básník změnil vědomě zmínku o konkubínách Dareiových v jeho průvodu. Věc už zčásti objasnil později V. Janouch /1946/,^{4/} jako záměrnou úpravu, aby nebyl vržen mravní stín na královskou postavu Dareiovu - a my bychom ještě dodali: pro morální postoj autorův a snad i vzhledem k určení díla.

Prusík ve svém mechanickém, atomizačním pohledu /s.36, č. 20/, prostou rozhořčenou juxtapozicí českého textu /AlxV

1782/: neb jiuž s koně král jich zboden

a latinského východiska /Gu 3, 198/:

Excutitur Darius curru,

z úseku dramaticky líčícího boj u Issu, nedbá zhuťňujícího postupu českého zpracování - protože Dareius přece jen nakonec prchá na koni /sr. Gu 3, 201: donec ei sonipes ob-latus ab Ausone.../ - ani aktualizací tendence našeho au-tora, poněvadž králové v jeho době se za bitvy nevezli na voze, ale bojovali na koni.

Tyto tři doklady snad dostatečným způsobem ilustrují "omyly" českého básníka, jak mu je před devadesáti lety přisuzoval F. X. Prusík, když nerozlišoval volnější zpra-cování a překlad. Platí to důsledně a úplně také o ostat-ních "chybách", jak je v této linii dále uváděl starší badatel. Zde i v ostatku jde spíše o neporozumění kritika k "překladu".

Jiným zdrojem omylu při kritice překladu i domnělého překladu je neznalost pramenného východiska. Pomíjíme tu banální případ, kdy kritik překladu vycházel z jiného tex-tu originálu než překladatel. Složitější je situace u zpra-cování a nařto ještě v starší české literatuře.

Tam je zvlášť důležitá a přitom nejjednodušá aspoň přibližná zmalost výchozího jinojazyčného rukopisu. U Alxč je stav specifický ještě v tom, že latinské syžetové vý-chodisko, Alexandreis Gualtera Castellionského z druhé po-loviny 12. století, antikizující dílo učeného i umělecky nadaného autora, se paradoxním zvratem vzhledem k původ-

nímu omezenému okruhu čtenářstva stalo denní četbou a studijní knihou žáků středověkých škol ve velké části Evropy a také u nás. Feudální školský univerzalismus knihu tak rozšířil, že hexametrický veršovaný epos, opatřovaný glosami a komentáři, podle soudobých svědectví zatlačoval i četbu klasiků. A my toto skutečné textové východisko u AlxČ, tj. glosovaný rukopis, který měl náš autor před sebou, neznáme. Jediné novější vydání Gu, Müldenerovo z r. 1863, nemá kritický aparát. Tím je také přesnější srovnávání ztíženo. Pro poznání tu zbývá jen vlastní náročná heuristika.

V tomto směru neuplatnil pro své soudy potřebnou kritickou skepsi ani F. X. Prusík; opíral se jen o některé glosy rukopisu Gu č. 568 Rakouské národní knihovny ve Vídni.

Proto také vytýkal autorovi AlxČ /s. 35, č. 14/ jako chybu v čtení Gualterova textu při vyprávění o Alexandrově tažení AlxH 7 do Tyrie - AlxV 1176 do Tyře proti Gu 2, 91 Ancyram. Toto tradování omylu převzaté i R. Trautmannem v jeho vydání AlxČ^{5/} /s. 142 - Missverständnis des Dichters/ i V. Vážným v jeho prvním vydání Alexandreidy^{6/} /s. 155 - nedopatření českého básníka/ je třeba odklidit, protože německý slavista H. H. Bielfeldt ve své monografii o pramenech AlxČ^{7/} prokázal /s. 184/ dokladem z jednoho berlínského rukopisu Gu /venit ad Tyriam/, že česká odchylka od Müldenerova vydání Gu měla podklad už v latinském rukopisném znění.

Jak je v tomto případě důležité znát i glosy jako nedílnou součást východiska pro zpracování, ukazuje napří-

klad místo o Řekovi Patronovi, který sloužil perskému králi Dareiovi a varoval ho před spiknutím v jeho vlastních řadách.

Prusík /s. 47, č. 26/ se zastavuje u veršů AlxBM 69-72 /o Patronovi/

jenž byl kterúsi náhodú
s všíú postatiú svého rodu
králem hrěčským vypověđen.

K tomu dodává, že Gu v 6. knize o tomto Řekovi "nic tak určitého nepraví", a alespoň připouští, že český údaj "pochází patrně z nějaké glosy". Přehlédl však ve vídeňském rukopisu právě u tohoto místa /Gu, 490/ jednu, kterou přinesl až U. Johanssen: ^{8/} Quando Alexander devincit Athenas, praecepit trecentis militibus, ut exularent, qui translulerunt se in auxilium Darii et illorum erat praefectus Patron... Tady je jasně vyložena situace, které odpovídají volněji pojaté české verše.

Konečně třetí oblastí mylných domněnek je ta, kde se nedodrhuje zásada správného výkladu, interpretace, exegeze cizojazyčného základu i zpracovaného vyjádření.

Takový je případ pasáže v AlxČ, o níž se Prusík /s. 36, č. 23/ vyjadřuje, že "místo to český básník dobře nepojímal". Jde o proměny teploty vody v průběhu šestatřiceti hodin v bájném prameni u svatyně Ammonovy, kam přijde i Alexander. Český básník /AlxV 2201-2216/ volněji upravuje Gualterovo pojetí /3, 390-403/ - opět tu při srovnávání hraje úlohu zanedbání rozdílu mezi zpracováním a překla-

dem - a zjednodušuje pozorování teploty pramene jenom na dva krajní jevy, vření a ledovost, v určité denní a noční době. Po stopách Prusíkových šel dále i Trautmann /s. 143 - viz pozn. 5/ s tím, že český autor latinský text podává nesprávně, ale ještě později, v padesátých letech, velmi bojovně, také H. H. Bielfeldt.^{9/} Tento slavista houževnatě trvá na Prusíkově i Trautmannově charakteristice, ale přitom je v zajetí vlastního interpretačního bludu.

Za prvé nevidí, že při vymezení vřelosti pramene se Čech v slově "paří", tj. vydává páru, kouří se z něho /AlxV 2204 jakž horký úkrop, tak paří/ opírá o Gualterovo "aestuat" /3, 398/, tj. vaří, vře. Za druhé po Trautmannově vzoru /s. 116, s. v. přibytí/ špatně interpretuje verš AlxV 2214 opět její přibude moči; její se totiž nevztahuje k horkosti, ale k prameni /studnicě/. Za třetí v srovnání "jako horký úkrop" nemá slovo úkrop, hapax legomenon AlxČ, jen význam "horká, vřelá voda", jak je uvedeno v slovníčcích k Trautmannovu i Vážného vydání AlxČ, ale už ten význam, jak její známe z pozdější doby - vodová polévka. Je to přirovnání vážené z domácího prostředí, což je znakem stylu našeho autora. Ostatně také tomuto výrazu v AlxČ "horký úkrop" jako tautologii se stejně podivuje Bielfeldt v Neue Studien /s. 189 - viz pozn. 9/. Logičnost, oprávněnost i náležitost českého popisu zvláštního pramene obhájil a dokázal při výměně názorů s Prusíkem a hlavně s Bielfeldtem rovněž mladý německý slavista, žel už zesnulý, H. Preiss.^{10/}

Velmi výmluvným dokladem interpretační závady, která se nekriticky a houževnatě drží v odborné literatuře až do našich dnů, je pořád ještě opakovaný výklad a vysvětlení vzniku výrazu "achské země" v AlxV 565.

"Achské země" se objevují v této dějové souvislosti: Alexander odplouvá z Řecka na válečnou výpravu proti Dareiovi. Vojáci na korábech se loučí pohledy s domovem, jen makedonský král upírá oči jinam, k cíli své cesty, k Asii, plný touhy utkat se s nepřítelem /AlxV 530-558/. Pluli už přes měsíc /559-562/, když kapitán lodi přiběhl najednou ke králi se zprávou,

565 že již achské země znáti,

tu, kdež bylo jim přistati.

Výraz "achské země" se stále uváděl v souvislost s místem v Gu p ř i b l i ž n ě odpovídajícím, totiž 1, 377-378: Solus ab Inachiis declinat lumina terris effrenus Macedo... ,

zvláště s určením ab Inachiis terris, tj. od Řecka.

První na blízkost obou míst upozornil V. B. Nebeský, ale nevykládal ještě achské země jako neporozumění českého básníka.^{11/} Učinil tak však F. X. Prusík /s. 33, č. 2 - viz pozn. 2/ a jeho výklad byl bez kontroly přejímán dál. J. Gebauer se v slovníku^{12/} přidržel Prusíka, ale vztahoval adj. achský jako odvozené od porýnského města Ách, tj. Cách, také k našemu místu v AlxV; po něm rovněž uváděli tento výraz jako omyl další vydavatelé AlxČ a badatelé o ní. Dokonce i nedávno vydaný Malý staročeský slovník^{13/} vykládá slovo achský jako cášský a mluví o omylu.

Už před tříadvaceti lety se u nás upozornilo v širší souvislosti,^{14/} že tradovaný výklad adj. achský jako řecký nebo cášský neobstojí: výraz ab Inachiis terris /tj. od Řecka/ vyjádřil český básník na příslušném místě slovem při č /AlxV 555/. Náš verš s achskými zeměmi však zachycuje teprve ten okamžik, kdy je vidět obrysy asijské pevniny, k níž loďstvo míří, a odpovídá tedy Gu I, 378-380, kde se mluví o Asii. Tak přesnější srovnání, český kontext a geografická skutečnost ukázaly, že achský = asijský. Potvrdil to i kontext dublety tohoto adjektiva ve formě akský v nově nalezeném ostrýhonském zlomku AlxČ /v. 63-64/. Nezávisle a téměř současně došel k tomuto zjištění také L. Zatočil.^{15/} V dalším článku^{16/} jsem podal etymologický výklad adj. achský, akský na základě širšího materiálu, že totiž adjektiva bylo užito ve významu asijský synekdochicky podle města Aky /Ákkona/, v době vzniku AlxČ u nás velmi dobře známého, jak ukazuje obsáhlá řada dokladů.

Chápeme, že Prusíkova tvrzení byla do značné míry historicky podmíněna a omezena, že vědecké poznatky se dále rozvíjely, ale právě Prusíkovy omyly, vyrůstající u hodnoceního zpracování AlxČ z nesprávně uplatněných měřítek překlada, z menší znalosti pramenného východiska a z nedostatků interpretace, poskytly základní podněty k šablonovitému názoru, že český básník latinu dost dobře neznal, a jak je dokladem Bielfeldtova kniha, že užíval německé skladby Ulricha z Etzenbachu také jako opory pro dešifraci některých obtížnějších míst latinského výchozího textu.

Poznámky

1. R. Havel: Olbrachtovo zpracování Bidpajových bajek. NŘ 37, 1954, s. 139-143.
2. F. X. Prusík: Českých Alexandreid rýmovaných pramenové a obapólný poměr. Praha 1891, nákl. vlastním, 64 s.
3. Při srovnávání cituji nyní lat. dějový základ, Gualterovu Alexandreidu, z vyd. Müldenerova a českou Alexandreidu z posledního vydání V. Vážného: a/ M. Philippi Gualtheri Alexandreis. Ed. F. A. W. Müldener. Lipsiae 1863, B. G. Teubner, 239 s. - zkr. Gu; b/ Alexandreida. K vyd. připravil V. Vážný. Úvodní studii napsal F. Svajkovský. 2. vyd. Praha 1963, nakl. ČSAV, 265 s. /Památky staré literatury české sv. 28/ - zkr. AlxČ; zlomky: AlxBE = zl. budějovickpmuzejní, AlxH = zl. jindřichohradecký, AlxM = zl. muzejní, AlxO = zl. ostráhomský, AlxV = zl. svatovítský.
4. V. Janouch: Příspěvky k poznání Alexandreidy staročeské. ČMF 39, 1946, s. 185-200, zde s. 189-190.
5. Die alttschechische Alexandreis. Mit Einleitung und Gesser hrsgb. von R. Trautmann. Heidelberg 1916, C. Winter, XXX+166 s.
6. Alexandreida. K vyd. připravil a úvodem - spolu s A. Pražákem - i poznámkami doprovodil V. Vážný. Praha 1947, Matice česká-Orbis /Památky staré lit. čes. sv. 4/.
7. H. H. Bielfeldt: Die Quellen der alttschechischen Alexandreis. Berlin 1951, Akademie-Verlag, 204 s.
8. U. Johanssen: Die alttschechische Alexandreis in ihrem Verhältnis zum Gualtherus. Inaugural-Dissertation... Bordesholm i. H., s. a. /asi 1932/, 79 s.; zde s. 39.
9. Nejen ve svých Pramenech /s. 122-123 - viz pozn. 7/, ale znovu v polemickém čl. Neue Studien zur alttsche-

- chischen Alexandreis. ZfSl 4, 1959, s. 184-198, zde s. 188-189.
10. H. Preiss: Bemerkungen zur Alexandreisforschung. In: Jahrbuch für fränkische Landesforschung 20, 1960 /Festschrift Ernst Schwarz I., hrsgb. vom Institut für fränkische Landesforschung an der Universität Erlangen, nakl. M. Lassleben/, s. 345-366, zde s. 363-365.
 11. V. B. Nebeský: Alexandreis česká. ČČM 21, 2. díl, 1847, s. 446 v pozn.
 12. J. Gebauer: Slovník staročeský. Díl I., 2. vyd. Praha 1970, Academia, s. 6.
 13. J. Bělič - A. Kamiš - K. Kučera: Malý staročeský slovník. Praha 1979, SPN, 707 s., zde s. 13.
 14. M. Šváb: Poznámky k textové problematice staročeské Alexandreidy. In: Sborník Vyšší pedagog. školy v Plzni. Jazyk a literatura 1, Praha 1958, s. 147-162, o tomto místě s. 149-152.
 15. L. Zatočil: Ostranomský zlomek stč. Alexandreidy a jeho poměr ke Gualtherovi a Michovi z Nischenbachu. In: Sb. Rodné zemi s. 357-360. Brno 1958, vyšlo v květnu 1959.
 16. M. Šváb: "Achse země" v české Alexandreidě. In: Sborník Pedagogického institutu v Plzni. Jazyk a literatura 3, Praha 1960, s. 22-23.

M i l o s l a v Š v á b